

רצפה בת איה: כתבה: ד"ר אסתר עילם

ראשית הסיפור הקשור ברצפה בת איה מרחיקה לימי כיבוש הארץ על-ידי יהושוע, וברית עמו שהושגה במרמה על-ידי אחד מעמי הארץ - הגבעונים. לשמע נצחונות יהושוע ביריחו ובעי נקבצו כל המלכים להלחם נגדו, אך הגבעונים העדיפו להופיע לפניו כבאים מארץ רחוקה המבקשים לכרות אתו ברית. כאשר גילה יהושוע שקרובים הם, כיבד את הברית שכתר עמו, ולא הכה אותם. נשיאי העדה, שהתאכזבו מהחלטתו של יהושוע הציעו כי "יחיו ויהיו חטבי עצים ושואבי מים לכל העדה" (יהושע ט, 21). גבעון, כך נאמר, היתה "עיר גדולה...כאחת ערי הממלכה...גדולה מן העי, וכל אנשיה גבורים" (שם, 2). מלך ירושלים, שחש מגבעון, בת-בריתם של העברים, קרא למלך חברון, מלך ירמות, מלך לכיש, ומלך עגלון לעזור לו להכות את הגבעונים. אלה מהרו אל יהושוע לבקש עזרה, והוא "כל הלילה עלה מן הגלגל" (שם, 9), הכה באויבי הגבעונים, ורדף אחריהם. גם משמים נתכו עליהם אבנים גדולות - אבני הברד - ונאמר על כך שהמיתו רבים יותר מאלה שבני ישראל הרגו בחרבם.

לאחר שנים, המלך שאול מפר את הברית עם הגבעונים שיהושוע כרת: הוא נלחם בהם, והורג רבים מהם. כאשר דוד עולה למלוכה לאחר מות שאול פורץ רעב בארץ, ונאמר שזהו עונשם של בני ישראל, על שהפרו את הברית הקדומה עם הגבעונים. הגבעונים ודוד מסכימים כי הרעב בן שלוש השנים יוסר, באם מפר השבועה יכרת מן הארץ; וכיוון ששאול לא חי עוד, בניו יבואו במקומו. דויד מנסה להסיר את רוע הגזרה - הנוגדת את ההלכה הישראלית האוסרת המתת בנים על חטא אבותיהם - ומציע לגבעונים פיצוי של ממון, אך אלה מסרבים ועומדים על "זכותם" לקבל את ליטרת הבשר. בלית ברירה, דויד נעתר להם, ומוסר להם כמה מבני שאול - מהם שנים ילדי פילגשו, רצפה בת איה, ואלה נרצחים על-ידי הגבעונים.

המדרש במדבר רבה, פרשה ח, פותח בתגובתה של רצפה בת-איה לרצח בניה. נאמר בו כי "חסד" עשתה רצפה בת איה לבניה - חסד במובן של קבורה בדרך נאותה - על שלא קברתם "קבורת חמור", ו"שהיתה שומרם ביום, מעוף השמים, ובלילה מחית השדה, שבעה חודשים".

ה"חסד" מורעף גם על דוד, שכן אומר המדרש "ואף על פי שאמר הקב"ה לדויד על שאול, שלא נספד כהלכה, והוא נקבר בחוצה לארץ, היה דוד מתעצל בהספדו, שאמר: שאול, כבר עברו עליו שנים עשר חודשים. ולא הריח אותו להספידו". ותגובתו של דוד: "כיוון שהגדו לו מעשים של רצפה בת איה, נשא קל וחומר בעצמו, ואמר: מה זו שהיא אישה, כך עשתה לגמילות חסדים, אני שאני מלך על אחת כמה וכמה. מיד הלך לגמול חסד עמהם..."

אך גם לאחר הקבורה ממשיך הרעב, והוא נפסק רק לאחר שדויד מעלה קורבן לאלוהים בשדה שבו הוקם "בית האלוקים".

נשאלת השאלה מדוע רצפה בת איה סרבה לקבור את גופת בניה הנרצחים? תשובה אפשרית היא שכל עוד לא נקברת גופה אפשר לזעוק חמס על הרצח. זאת במובן המצוי בספר איוב (ט"ז, י"ח), "ארץ אל תכסי דמי ואל יהי מקום לזעקתי". דם שאינו מכוסה ממשך לזעוק לשמים, והשמים מצדם המטירו מטר שניתך ארצה (לפי מ. בן ישר לא מדובר במטר של ברכה אלא בגשמי זעף שהשחיתו יבולים והמשיכו את הרעב. זה נפסק רק לאחר שדויד

מקריב קורבן במזבח שבמקדש. (לדעת פרשנים, לו דוד היה מנסה לכפר מעשי שאול היה העוון מוסר מלכתחילה).

זהו סיפור על אם שחיי בניה הוקרבו למען כלל הציבור, והיא – שקצרה ידה מלהצילם – מביעה זעמה וצורה הכבד מנשוא לא רק בכך שמתעקשת על הבאתם לקבורה מכובדת, אלא גם משפיעה על דוד המלך - זה שהעלה אותם לקורבן - להרהר במעשיו ולפעול לכפרתם.

כיצד ניתן להבין סיפור זה מזווית הראיה של חיינו כיום? ראשית, בהקשר ההיסטורי הרחב אפשר לראות דמיון בין כיבוש כנען - השלב האחרון של יציאת מצרים - לבין "שיבת ציון" במאה התשע-עשרה הנחשבת לתנועה לאומית של היהודים בגולה, שמשמעה התיישבות בציון, היא פלשתינה. בתקופתנו אנו מקבילה המלחמה המקראית ב"עמי הארץ" להשתלטות הציונות על אדמות הארץ, מה שהוליד את הסכסוך המתמשך עם הפלשתינים תושבי המקום. גם במקרה זה, כמו עם הגבעונים, מתקיים דפוס חוזר ונשנה של התקפה, התקפת נגד, וח"ח לאורך דורות, וזאת ללא פתרון.

שנית, המשותף לסיפור המקראי ולסכסוך הנוכחי הוא שהם מספרים מעשים אותם חוללו גברים. גברים הם האחראים, וגם ממלאים בהם תפקיד מרכזי. תיאור מסוג זה משכיח לרוב את העובדה שהציבור הנפגע מכך – לא פחות מהגברים הלוחמים – והמהווה את מרבית העם, הוא נשים וטף. בשני המקרים עובדה זו נשכחת: הקורה לציבור זה כמעט לא מסופר, וקשה להתחקות אחריו.

כך, במסגרת הסיפור המקראי ההיסטורי המקרה של רצפה בת איה הוא יוצא דופן, ולולא חרגה מהמצופה ממנה היתה ידועה בהיסטוריה עקב היותה פילגשו של שאול, ותו-לא. היא עלתה לבימת ההיסטוריה בזכות עצמה משום שמרדה בתפקיד הפסיבי המצופה ממנה, וסירבה להשתלב בפעולות שנהגו במוחות של גברים ובוצעו על-ידם. זאת עשתה בסירובה לקבור את בניה שהועלו כמנחה למולך של סכסוך רב-שנים וכך נרצחו על לא עוול בכפם.

ההיסטוריה המקובלת מלאה בסיפורים על גברים שהורגים זה את זה, תוך שמוכן מאליו שנשים הן הקוברות את המתים, ואלה שמתאבלות עליהם. כאשר רצפה בת איה מתקוממת ומסרבת למלא את התפקיד המקברי שיועד לה ומסכלת את הציפיות ממנה. היא הופכת את התפקיד הפסיבי לפעולה המשפיעה על מהלך העניינים, וכך נכנסת להיסטוריה הכתובה. אמנם, בעל כרחיה היא מעורבת בטרגדיה ציבורית, שהיא גם הטרגדיה של חייה האישיים, אך נוקטת עמדה משלה, וכך יוצרת מומנטום היסטורי, בעל משמעות מוסרית.

את הטרגדיה האישית שלה, אליה נקלעה שלא ברצונה, הופכת רצפה בת איה למחאה כנגד חוסר התוחלת שבמלחמות ובהרג, מחאה על הפרטה של חיי אנוש בשם של התחשבנות מדיניות.

זעקת האם השכולה מפיה רצפה בת איה באה מן המקום הפרטי ביותר בחייה של בת אנוש, אך זוהי זעקה שאינה רק "פרטית", מאחר וחושפת את מעמדן הציבורי של נשים. זוהי אמירה על הציבוריות של חייהן של נשים, שאינה פחותה מהציבוריות המיוחסת לחייהם של גברים. יתר-על-כן, אין זו רק מחאה כנגד חברה שייעדה לגברים את המונופולין על ה"ציבורי" והותירה לנשים את ה"פרטי" בלבד, אלא גם אמירה פילוסופית, המציגה את ההפרדה הקיימת בחברה פטריארכלית בין "ציבורי" ל"פרטי" כמלאכותית, ואנטי-אנושית.

במעשיה, רצפה בת-איה שוברת את ההפרדה המלאכותית הנהוגה בין "ציבורי" ל"פרטי" - בין נשים לגברים - ומציגה קיום אנושי מורכב, שבו האישה היחידה היא גם אישה ציבורית השייכת לקולקטיב מסוים, והטרגדיה האישית, היא גם הטרגדיה של עמה. סירובה לקבור את בניה על מנת שגוויותיהם ישמשו עדות לעוול הנורא שנעשה אינו רק למען ייעשה צדק "פרטי", אלא גם נושא עמו דרישה מוסרית בעלת תוקף כללי, והיא, לראות בחיים ערך שאין לו מחיר. זאת לעומת חישובי תועלת המעמידים חיי אדם כבעלי מחיר מסוים, עליו אפשר להתמקח, כפי שנעשו במרוצת הסכסוך רב-השנים בין עם ישראל לבין הגבעונים. העמדה שמציגה רצפה בת-איה משנה את כללי המשחק לפיהם "משחקים" הגברים - אותם כללים הגוררים עונש של פורענות מן השמים, כאשר מטר ניתך ומשחית את היבול. זוהי עמדה המבוססת על סולם ערכים אחר, שגם לו יש ביטוי במסורת העברית, והוא האיסור להמית בנים על חטא אבותיהם. יתר-על-כן, במקום עקרון הנקמה וערך ה"כבוד" היא מעמידה את ערך החסד, והחמלה. באופן זה היא מנתקת את השרשרת הקודמת של התנהגויות לא רציונליות שמקורן ברגשות של כעס ושנאה, והמאפיינות "תרבות של מוות" - ביטוי שטבעה מארי דאלי, פמיניסטית בת זמננו (אשר במסגרת האמונה הקתולית מרדה בדימוי ה"גברי" של אלוהים). רצפה בת-איה פותחת שרשרת התנהגויות רציונליות המלוות ברגשות של חמלה ואהבה, והמאפיינות תרבות של חיים.

כאשר מדובר באישה אחת שמחליטה החלטה בניגוד לרצונו של מלך שולט, באישה שמעמידה את משפחתה מעל הקהילה, באישה שהופכת את נושא הקבורה של בני משפחתה לסלע מחלוקת, אי אפשר שלא לחשוב על אנטיגונה. גם אנטיגונה שייכת לתקופה עתיקה, גם היא דמות נשית שהפכה לסמל ולמיתוס וכמו רצפה בת איה היא מעלה שאלות עקרוניות השנויות במחלוקת. אין זה מקרה שבשני המקרים המחלוקת היא סביב מעשה הקבורה, וטקס הקבורה: בחברות פטריארכליות בתקופות שונות, השתמר - במידה זו או אחרת - הקשר שיוחס לנשים עם חיים ומוות. זאת כילדות, ומיילדות, בראשית החיים, ובסופם כקבורות וכמקוננות. רצפה בת איה ואנטיגונה מאתגרות את הסדר הפטריארכלי לא רק בכך שהתנהגותן שונה ממה שמצופה מהן לפי החוק והמנהג, אלא גם בכך שהתנהגותן מייצגת תפיסה חלופית לזו הקיימת בחברה פטריארכלית של משפחה ושל יחסי שארות. במסגרת תפיסה זו אין מקום לדיכוי ההיררכית של "ציבורי-פרטי", מה שיוצר הגדרה שונה של "סובייקט" ו"סובייקטיביות" (על אנטיגונה - הנחשבת אחד מהשיאים התרבותיים של המערב - נכתבו תלי-תלים של פרשנויות על-ידי הוגות והוגים כמו היגל, באטלר, ועוד).

אך יש גם שוני בין רצפה בת-איה לבין אנטיגונה, הן בסיפורן, והן בתוצאות מעשיהן. אנטיגונה הולכת עד לקצה בהתנגדותה למשטר (שאוסר עליה לקבור את אחיה משום שמרד במלך, דודה), ומשלמת בחייה על שקברה את אחיה. רצפה בת-איה נוקטת אף היא בצעד חריג, כאשר מתעקשת שלא לקבור את בניה, אך כאן באים לעזרתה כוחות עליונים, והמטר המשחית המכביד את הרעב בארץ מביא את דויד המלך לקבל עליו את גישתה. ואולי ניכר פה ההבדל בין תרבויות המזרח והמערב: התרבות הדומיננטית שהתפתחה במערב יצרה את מושג האינדיבידואל (הגבר) האחראי למעשיו, המבודד והמנוכר מאינדיבידואלים אחרים. הקשר של אינדיבידואל זה לקהילה מתקיים באמצעות חוקים וכללים (נראה שהיטיב להציג זאת במשנתו ז'אן ז'אק רוסו). לעומת זאת, במזרח, האינדיבידואל הגבר (האישה לא כל-שכן) מוגדר באמצעות משפחה וקהילה. אנטיגונה, בת המערב, נכשלת לשכנע את הרשויות שחובה משפחתית מבטלת את החובה לצו המלך, ואילו רצפה בת-איה משכנעת את המלך (בסיוע שמים) כי אכן זכותה היא לקבור את בניה כפי שראוי